

УДК 347.1

ОСОБЛИВОСТІ ПІДСТАВ ВИНИКНЕННЯ СУБ'ЄКТИВНОГО ЦИВІЛЬНОГО ОБОВ'ЯЗКУ

Цибань А. А.,

аспірант кафедри цивільно-правових дисциплін
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна

Анотація: розглянуто особливості юридичних фактів, як підстав виникнення суб'єктивного цивільного обов'язку, а також розглянуті самі підстави у їх співвідношенні з однорідними поняттями. Досліджено особливості неправомірні юридичні дії, як підстави виникнення суб'єктивного цивільного обов'язку.

Ключові слова: цивільні правовідносини, суб'єктивний цивільний обов'язок, юридичний факт, підстави виникнення суб'єктивного цивільного обов'язку.

Аннотация: рассмотрен вопрос особенностей юридических фактов, как оснований возникновения субъективной гражданской обязанности, а также рассмотрены основания в их соотношении с однородными понятиями. Исследованы особенности правонарушений юридических действий, как оснований возникновения субъективной гражданской обязанности.

Ключевые слова: гражданские правоотношения, субъективная гражданская обязанность, юридический факт, основания возникновения субъективной гражданской обязанности.

Annotation: the author considers the peculiarities of legal facts as the grounds for the emergence of subjective civil duty, and also considered the very grounds in their relation to similar concepts. The author investigates unlawful legal actions as the basis for the emergence of subjective civil duty.

Key words: civil relationship, subjective civic duty, legal fact, basis for the emergence of subjective civil liability.

Цивільні правовідносини завжди існували у суспільстві як наслідок нагальної потреби задоволення інтересів їх учасників. Цивільні права та обов'язки, якими визначається обсяг і характер можливої та необхідної поведінки суб'єктів, стали реальним механізмом задоволення відповідних потреб та інтересів у суспільстві. Однак, як цивільні права, так і цивільні обов'язки, мають особливу цінність за рахунок свого практичного значення, а саме можливості регулювати поведінку учасників цивільних відносин. Тому виникнення цивільного правовідношення має характеризуватись певними діями учасників даних відносин, юридично-значущими підставами або юридичними фактами.

Слід зазначити, що окремим аспектам правової природи суб'єктивного цивільного обов'язку присвячені праці таких вчених, як Г. Ф. Шершеневич, В. С. Єм, В. Н. Вавілін, Р. О. Стефанчук, В. А. Белов, В. А. Чернат та ін. Проте, наразі у вітчизняній доктрині відсутнє комплексне наукове дослідження, присвячене підставам виникнення суб'єктивного цивільного обов'язку у цивільному правовідношенні.

Поверхнєве вивчення підстав виникнення суб'єктивних цивільних обов'язків тягне за собою неможливість у повному обсязі дослідити та сформулювати єдиний науковий підхід до розуміння правової природи цієї категорії в цілому. Всебічне дослідження існуючих підстав виникнення цивільних обов'язків дасть змогу розмежувати властивості на перший погляд однорідних понять, допоможе окреслити підстави виникнення цивільного обов'язку, які прямо не передбачені законодавством, та встановити унікальність кожного конкретного юридичного факту як підстави виникнення необхідної поведінки зобов'язаної особи, що призведе до зменшення спірних питань у правозастосовній практиці.

Відповідно до положень загальної теорії держави під юридичними фактами необхідно розуміти конкретні життєві обставини (дії та події), з якими норми права пов'язують настання певних правових наслідків – виникнення, зміну або припинення правових відносин. При цьому юридичні факти є життєвими обставинами, які полягають у наявності або відсутності певних явищ матеріального світу, мають конкретний зміст, існують у певному місці та часі, несуть інформацію про стан суспільних відносин, що входять до предмета правового регулювання, мають зовнішній вираз, прямо або опосередковано передбачені нормами права, зафіксовані у встановленій законодавством процесуальній формі, викликають юридичні наслідки, передбачені нормами права та мають механізм встановлення, фіксації та посвідчення [1, с. 346].

Чинне цивільне законодавство України не дає можливості однозначно тлумачити поняття юридичного факту. Однак, якщо дивитись через призму цивільно-правової доктрини, то більш точним поняттям юридичних фактів є таке, де під поняттям зазначеної категорії розуміють певні обставини реальної дійсності (факти), з якими цивільне законодавство або договори пов'язують виникнення, зміну чи припинення цивільних прав та цивільних обов'язків, тобто такі життєві обставини, які впливають на встановлення, на зміну, чи на припинення цивільних правовідносин між конкретними суб'єктами [5, с. 42].

Свого часу Белов В. А. зазначав, що без існування юридичного факту стає неможливим застосування правових норм, а тому певні особи не можуть набути суб'єктивних цивільних прав та суб'єктивних цивільних обов'язків. Крім того, вищезазначений науковець прийшов до висновку, що юридичні факти – це основна умова виникнення та динаміки приватноправових відносин, а також підстава для виникнення, зміни чи припинення приватноправових відносин [4, с. 131].

Таким чином, значення юридичного факту для цивільних правовідносин полягає не тільки у визначенні моменту у часі, з якого починають наставати правові наслідки, а й взагалі завдяки існуванню юридичного факту відбувається перехід від абстрактного до реального, від об'єктивно закріпленого у нормативно-правовому акті цивільного обов'язку до суб'єктивного цивільного обов'язку.

Доцільним є твердження цивіліста Кутателадзе О. Д. про те, що «розглядаючи категорію юридичних фактів у цивільному праві України, варто звернути увагу на те, що вони можуть або залежати від волі учасника цивільних відносин, або можуть бути наслідком інших обставин, що не залежать від волі та волевиявлення суб'єкта цивільного права» [8, с. 133].

Так, зі змісту ч. 1 ст. 11 Цивільного кодексу України можна зрозуміти, що цивільні права та обов'язки виникають із дій осіб, що передбачені актами цивільного законодавства, а також із дій осіб, що не передбачені цими актами, але за аналогією породжують цивільні права та обов'язки [2, с. 6].

В свою чергу, вітчизняний науковець Чернат В. А. конкретизує, що цивільні права та цивільні обов'язки виникають із юридичних фактів, тобто з визначених законом обставин реального життя, внаслідок наявності яких суб'єкти цивільного права стають учасниками цивільних правовідносин [3, с. 163].

Отже, визначальними для виникнення суб'єктивного цивільного обов'язку є не тільки дії осіб, що передбачені актами цивільного законодавства, чи дії, що не передбачені цими актами, але за аналогією породжують виникнення цивільних прав та обов'язків, а й юридичні події, внаслідок виникнення яких особа наділяється суб'єктивним цивільним обов'язком, оскільки існування певної об'єктивної життєвої події може породжувати як суб'єктивні цивільні права, так і суб'єктивні цивільні обов'язки.

Деякі юридичні факти, внаслідок яких виникають суб'єктивні цивільні права та суб'єктивні цивільні обов'язки, перераховані у ч. 2 ст. 11 ЦК України, відповідно до якої встановлено, що підставами виникнення цивільних прав та обов'язків, зокрема, є:

- 1) договори та інші правочини;
- 2) створення літературних, художніх творів, винаходів та інших результатів інтелектуальної, творчої діяльності;
- 3) завдання майнової (матеріальної) та моральної шкоди іншій особі;
- 4) інші юридичні факти.

Аналіз вказаних підстав надає можливість дійти до висновку про слушність зауваження В. А. Черната, відповідно до якого перелік підстав виникнення цивільних прав і обов'язків, наведений у ст. 11 ЦК України, є лише орієнтовним і конкретизується вже у відповідних нормах Цивільного кодексу [3, с. 165]. Важко не погодитись й з думкою О. П. Печеного, який стверджує, що «будуючи вказану норму, законодавець намагався наповнити її найбільш широким змістом, однак навряд чи цей задум було реалізовано повною мірою» [7, с. 145].

Дійсно, у п. 3 ч. 2 ст. 11 ЦК України зазначається, що підставами виникнення цивільних прав та цивільних обов'язків є завдання однією особою майнової (матеріальної) та моральної шкоди іншій особі. Передумовою даної підстави є вчинення особою неправомірного діяння, яким заподіюється майнова та моральна шкода, наприклад, внаслідок цивільного правопорушення. Майнова шкода, виходячи із положень цивільного законодавства, може бути завдана внаслідок неправомірних та, в деяких випадках, правомірних дій. Згідно ст. 1168 ЦК України, майнова шкода може бути завдана неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю та правомірними діями в прямо передбачених випадках, встановлених законодавством [2].

У разі завдання такої шкоди, на особу, яка її завдає, покладається обов'язок припинити порушення прав та законних інтересів іншої особи. Крім того, внаслідок негативних змін, здійснених шляхом неправомірної поведінки, у сторони, яка завдала майнової та моральної шкоди, виникає обов'язок відновити існуючий стан до вчинення відповідного цивільного правопорушення, наприклад, шляхом відшкодування шкоди. Відповідно ч. 1 ст. 1168 ЦК України, майнова шкода, завдана неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю особистим немайновим правам фізичної особи або юридичної особи, а також шкода, завдана майну фізичної або юридичної особи, відшкодовується в повному обсязі особою, яка її завдала [2].

Однак, крім деліктів існує інша низка юридичних фактів, які також породжують цивільні права та цивільні обов'язки і при цьому є юридичними неправомірними діями. Наприклад, Беловим В. А. пропонується класифікація неправомірних дій (як підстав виникнення цивільних прав та цивільних обов'язків) на об'єктивно неправомірні дії та суб'єктивно неправомірні дії. При цьому під об'єктивно неправомірними діями зазначений цивіліст розуміє ті дії, якими порушуються норми об'єктивного права, тобто права в його загальному та об'єктивному розумінні. Під суб'єктивно неправомірними діями він, в свою чергу, розуміє порушення суб'єктивного цивільного права конкретної особи, а також дії, які призводять до виникнення загрози такого порушення [4, с. 333]. Загрозою у даному випадку будуть вважатись дії або бездіяльність особи, внаслідок яких шкода ще не завдана, проте є потенційна загроза настання шкідливих наслідків. Так, згідно ч. 1 ст. 1163 ЦК України, фізична особа, життя, здоров'ю або майну якої загрожує небезпека, а також юридична особа, майну якої загрожує небезпека, мають право вимагати її усунення від того, хто її створює [2]. Тобто у даному випадку у разі існування такої загрози, одна сторона має право вимагати усунення такої загрози, у той час як на іншу сторону покладається обов'язок усунути зазначену небезпеку. Таке усунення може проявлятися як в діях, так і у бездіяльності зобов'язаної особи.

Проте, завдання майнової (матеріальної) та моральної шкоди іншій особі, визначена у п. 3 ч. 2 ст. 11 ЦК України, як підстава виникнення цивільних прав та цивільних обов'язком, є лише одним з елементів масиву неправомірних дій, які можуть слугувати підставами виникнення суб'єктивних цивільних обов'язків.

До числа таких юридичних фактів можуть бути віднесені нікчемні правочини, порушення відносних суб'єктивних прав та інше. Так, наприклад, у разі вчинення нікчемного правочину у осіб виникають цивільні права та цивільні обов'язки, пов'язані з його недійсністю. Відповідно до цивільного законодавства у разі недійсності

правочину кожна із сторін зобов'язана повернути другій стороні у натурі все, що вона одержала на виконання цього правочину, а в разі неможливості такого повернення, зокрема тоді, коли одержане полягає у користуванні майном, виконаній роботі, наданій послугі, – відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування. Також при дослідженні змісту ст. 216 ЦК України виникає питання стосовно сутності нікчемного правочину, адже він може розглядатись як підстава виникнення суб'єктивного цивільного обов'язку, з урахуванням вищезазначеного, та як спосіб, внаслідок якого може бути застосована підстава, визначена у п. 3 ч. 2 ст. 11 ЦК України. Так, ч. 2 ст. 216 ЦК України зазначає, що якщо у зв'язку із вчиненням недійсного правочину другій стороні або третій особі завдано збитків та моральної шкоди, вони підлягають відшкодуванню винною стороною [2]. Тобто, виникає питання щодо самостійності такої підстави як нікчемний правочин. На наш погляд, даний юридичний факт може розглядатись як самостійна підстава для виникнення суб'єктивного цивільного обов'язку до тих пір, поки не спричинено реальної майнової та моральної шкоди, оскільки підставою для виникнення права та обов'язку сторін щодо відшкодування заподіяної шкоди є не лише певна дія чи бездіяльність, а й сама шкода, яка пов'язана причинно-наслідковим зв'язком з таким діянням.

Проте, крім майнової та моральної шкоди, неправомірною юридичною дією, як підставою виникнення суб'єктивного цивільного обов'язку є порушення особою відносних суб'єктивних прав, тобто прав, які випливають із зобов'язань. З приводу відносних прав, слухним є твердження Магазинера Я. М., відповідно якого, відносні права є зобов'язальними, тобто «такими, яким відповідає обов'язок не всякого, а тільки певних осіб, по відношенню до володаря права» [6]. Отже, у разі порушення зобов'язань такого характеру настають правові наслідки визначені у ст. 611 ЦК України.

Слушним зауваженням є також те, що у деяких випадках встановлюються спеціальні правові наслідки, наприклад, у разі прострочення виконання грошового зобов'язання [4, с. 132]. Зазначене знаходить підтвердження у ч. 2 ст. 625 ЦК України, яка стосується порушення грошового зобов'язання, відповідно до якої боржник, який прострочив виконання грошового зобов'язання, на вимогу кредитора зобов'язаний сплатити суму боргу з урахуванням встановленого індексу інфляції за весь час прострочення, а також три проценти річних від простроченої суми, якщо інший розмір процентів не встановлений договором або законом [2]. Також у разі порушення зобов'язання на особу може бути покладено обов'язок сплатити неустойку як з правом так і без права відшкодування збитків, якщо це встановлено договором або нормою законодавства. Крім того, до числа таких неправомірних дій, які породжують суб'єктивні цивільні обов'язки, необхідно віднести безпідставне збагачення. Так, якщо особа внаслідок помилки, випадковості чи з іншої підстави заволоділа майном, що призвело до безпідставного збагачення цієї особи, то саме факт такого безпідставного збагачення спричиняє виникнення та покладення на цю особу обов'язку з повернення такого майна. В підтвердження зазначеного у ч. 1 ст. 1212 ЦК України, встановлено, що особа, яка набула майно або зберегла його у себе за рахунок іншої особи (потерпілого) без достатньої правової підстави (безпідставно набуває майно), зобов'язана повернути потерпілому це майно. Особа зобов'язана повернути майно і тоді, коли підстава, на якій воно було набуто, згодом відпала [2]. Отже, у даному випадку порушення зобов'язання та такий юридичний факт як безпідставне збагачення також є тими неправомірними юридичними діями, які слугують підставами виникнення суб'єктивного цивільного обов'язку.

Таким чином, передбачені цивільним законодавством підстави виникнення цивільних прав та цивільних обов'язків є лише одними з розмаїття юридично-значущих неправомірних дій. На нашу думку, для уточнення і подальшого дослідження юридичних фактів, які виступають підставами виникнення цивільного обов'язку, доцільним є доктринальне згрупування перелічених вище та інших юридичних фактів аналогічного за суттю характеру у «підгрупу» неправомірних юридичних дій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Загальна теорія держави і права: підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. ; за ред. М. В. Цвік, О. В. Петришин. – Х.: Право, 2009. – 584с.
2. Цивільний кодекс України, у ред. від 02.11.2016 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page11>.
3. Чернат В. А. Підстави виникнення цивільних прав та обов'язків за Цивільним кодексом України 2003 р. у порівнянні із законодавством деяких країн західної Європи. Актуальні проблеми держави і права: збірник наукових праць. – Одеса: Юридична література, 2005 р. – 415с.
4. Белов В. А. Гражданское право: Общая и Особенная части: Учебник. – М.: АО «Центр ЮрИнфоР», 2003. – 960с.
5. Цивільне право України: навчальний посібник: у 2 ч. Ч. 1 / за заг. ред. В. А. Кройтора, О. Є. Кухарева, М. О. Ткалича. – Запоріжжя: Видавничий дім «Гельветика», 2016. – 384с.
6. Магазинер Я. М. Вибрані праці з загальної теорії права / Відп. ред. докт. юрид. наук, проф. А. К. Кравцов. – СПб.: Видавництво Р. Асланова «Юридичний центр Пресс», 2006 – 352 с.
7. Печений О. П. Підстави виникнення цивільних прав та обов'язків: аналіз юридичної конструкції ст. 11 ЦК України / О. Печений // Вісник Академії правових наук України. – 2007. – №1 (48). – С. 141–149.
8. Кутателадзе О. Д. До питання про визначення підстав виникнення цивільних прав та обов'язків [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.univer.km.ua/visnyk/813.pdf>.